

K POJMU „ROZVOJOVÉ ZEMĚ“

ARNOŠT TAUBER

V tomto diskusním příspěvku nejde o to vyrovnat se s otázkou terminologickou, tj. vyjádřit se k tomu, zda tzv. rozvojový svět je třeba označit za „rozvojové země“, nebo „hospodářsky méně vyvinuté země“, „hospodářsky málo vyvinuté země“, nebo „země nevyvinutého kapitalismu“, případně je označit dalšími možnými názvy, nebo ponechat název „země Asie, Afriky a Latinské Ameriky“, ale pokusit se stanovit některá základní kritéria charakteristická pro tu oblast světa, kterou běžně označujeme, snad nepřilíš šťastně, za rozvojovou.

Mezi rozvojové země jsou obvykle zařazovány politicky suverénní státy Afriky s výjimkou Jihoafrické republiky, Asie s výjimkou Japonska a Izraele a Latinské Ameriky s výjimkou Kuby. Používáme-li již termínu rozvojové země, pak do této skupiny patří i území v těchto oblastech, která dosud nedosáhla státní suverenity a jsou zatím ještě koloniemi.

O pojmu a podstatě rozvojových zemí existuje početná literatura a jednotliví autoři, i když se v hlavních pohledech ztotožňují, přece jen se v některých zásadních otázkách rozcházejí. Podle našeho názoru jsou pro rozvojové země charakteristická tři hlavní a základní kritéria, jimiž se liší od socialistických zemí a vyspělých kapitalistických států. Jde o tato kritéria:

1. úroveň výrobních sil;
2. bývalé koloniální nebo polokoloniální zázemí hlavních imperialistických států nebo ještě dodnes koloniální postavení. (Do této skupiny patří i ty asijské státy, které nikdy koloniemi nebyly a byly formálně politicky svrchované.);
3. výrobní vztahy.

Z hledisek těchto tří základních kritérií nelze pojem RZ chápat jako kategorii geografickou, nýbrž jako kategorii sociální, vyjadřující určitou specifickou stránku celosvětových společenských vztahů.

Všechna tato tři kritéria je třeba chápat jako jeden celek, přičemž u jedné skupiny rozvojových zemí vystupuje do popředí například nízká úroveň výrobních sil, u druhé se zase silně projevuje bývalá koloniální nebo polokoloniální závislost, a pro všechny rozvojové země jsou více či méně charakteristické předkapitalistické a kapitalistické výrobní vztahy s výraznými či méně výraznými feudálními pozůstatky.

Kdybychom o uvedených třech kritériích uvažovali izolovaně a přihlédlí například pouze ke kritériu nízké úrovně výrobních sil, museli bychom do kategorie rozvojových zemí zařadit i takové země, jako jsou Španělsko, Řecko, Irsko apod. Tyto země jsou sice jistým způsobem především hospodářsky zaostávající, mezi rozvojové země však je nepočítáme. Představují jistý mezistupeň mezi vyspělými kapitalistickými státy a rozvojovými zeměmi a jsou součástí tzv. evropské civilizace. Stejně tak nelze všechny bývalé kolonie evropských metropolí zahrnout do rozvojových zemí, aniž přihlédneme k ostatním dvěma kritériím. Kdybychom takto postupovali, mohli bychom se dostat do takových extrémů, že bychom museli zařadit do kategorie rozvojových zemí všechna bývalá dominia Velké Británie, a dokonce i Spojené státy. Přesto však zařazujeme do kategorie rozvojových zemí země Latinské Ameriky, které se osvobodily téměř před 150 lety od španělského a portugalského kolonialismu, dostaly se však po získání státní suverenity zprvu do těsné, téměř polokoloniální závislosti na velkých evropských mocnostech a zůstaly dodnes hospodářsky i politicky závislé na Spojených státech.

Z našeho hlediska je velmi důležité třetí kritérium — otázka výrobních vztahů. U tohoto kritéria vylučujeme z kategorie rozvojových zemí státy socialistické, bez

ohledu na to, zda splňují první dvě kritéria či ne. Buržoazní ekonomové a politikové většinou otázku výrobních vztahů při svém hodnocení kategorie rozvojových zemí buď přehlížejí nebo ji vůbec neuznávají. Je nesporné, že ať už jde u nynějších asijských socialistických zemí o nedávno ještě koloniální země, nebo o státy již dříve suverénní, jako např. o Čínu nebo v Americe o Kubu, jsou zejména jejich ekonomické, ale i sociální problémy velmi podobné problémům rozvojových zemí, hlavně těch, s nimiž tyto socialistické země bezprostředně sousedí. Přesto nelze socialistické země — otázkou výrobních vztahů. Socialistické asijské země — MoLR, KLDK, VDR, ČLR — a Kuba provedly zásadní společenské a ekonomické strukturální změny tím, že převedly základní výrobní prostředky do vlastnictví svých národů. Na rozdíl od rozvojových zemí překonaly méně vyvinuté socialistické země výrobní vztahy feudální i kapitalistické a jedna z nich MoLR — což je ovšem dosud zcela výjimečný vývoj daný specifickými podmínkami, přeskočila i období kapitalistických výrobních vztahů.

V této souvislosti stojí za zmínku, že zřejmě ani čínští představitelé neuznávají — ovšem z jiného hlediska než buržoazní teoretikové — kritérium výrobních vztahů za jednu z hlavních charakteristik kategorie rozvojových zemí. Vyplývá to z jejich teorie, podle níž rozdělují svět na dvě hlavní skupiny zemí — na tzv. bohaté a chudé — bez ohledu na společenské a ekonomické zřízení, bez ohledu na to, jak je u bohatých a chudých řešeno rozdělení národního důchodu, jak je řešena otázka výrobních vztahů.

Uvedená tři kritéria se jeví jako základní charakteristika kategorie rozvojových zemí, i když jejich působení je v jednotlivých rozvojových zemích rozdílné. Tvoří však spolu jednu jednotku charakteristiky.

Přestože považujeme tato kritéria za základní, existují jak mezi nimi, tak i uvnitř každého z nich kvalitativní rozdíly. Tak například kritérium „bývalé polokoloniální zázemí“ je dané a neměnné. Je to historická skutečnost. Právě tak je historickou skutečností dnešní ještě koloniální postavení některých území, která se v krátké či delší budoucnosti vymaní z koloniálního panství. Budeme je moci označit za „bývalé koloniální nebo polokoloniální zázemí“. Jsou tedy i v tomto „historickém“ kritériu jisté nuance.

Nejcharakterističtějším kritériem je úroveň výrobních sil, která je obecně ve všech rozvojových zemích nízká. Ve srovnání s vyspělými kapitalistickými a socialistickými zeměmi je toto kritérium do značné míry statické nebo se z objektivních i subjektivních příčin nevyznačuje zvláštní dynamikou.

Zcela jinak je tomu u kritéria výrobní vztahy. Toto kritérium se vyznačuje nejen dynamičností, ale může se vyznačovat i značnou proměnlivostí. Uspořádání výrobních vztahů je výrazem politického a sociálního zřízení, u něhož mohou nastat velmi prudké změny. Tyto změny mohou mít za následek zespolečenštění výrobních prostředků, ale nelze ani vylučovat, že by mohlo dojít — aspoň na přechodnou dobu — k jinému uspořádání výrobních vztahů než socialistickému.

Z těchto tří kritérií vyplývá pak obecná charakteristika rozvojových zemí, že je jako celek přes jejich velkou rozmanitost nelze zařadit ani do soustavy imperialistických zemí, ani do soustavy socialistických států. Tvoří v rámci těchto soustav tzv. „třetí svět“, ovšem velmi diferencovaný. Na tomto tvrzení nemění nic ani skutečnost, že některé z nich se velmi přibližují některým státům, které stojí na spodní hranici tzv. vyspělých zemí, a že některé opět usilují o to, uspořádat svůj společenský a ekonomický vývoj tzv. nekapitalistickou cestou, která ovšem v této souvislosti nebude předmětem našeho bližšího zkoumání. Pro převážnou část rozvojových zemí však je charakteristické, že jsou stále ještě součástí kapitalistického světového hospodářství, ačkoliv tam zaujímají zvláštní místo, stojí na jeho periferii.

Všeobecná zaostalost rozvojových zemí je zejména výrazně zjevná v ekonomické oblasti, proto se rozvojové země označují též za hospodářsky málo vyvinuté země. Jsou téměř všechny země agrární a pouze několik málo z nich lze označit za země agrárně průmyslové. Jejich hospodářství se většinou opírá o jeden monoprodukt a

v rámci mezinárodní směny jsou převážně dodavateli základních průmyslových a zemědělských surovin. Do této kategorie všeobecné zaostalosti patří pak zejména vysoký stupeň analfabetismu, nízká úroveň zdravotnictví, vysoká úmrtnost, nedostatečná výživa, otevřená i skrytá nezaměstnanost, nedostatečné komunikace a neefektivní administrativa. Tyto znaky, které by se daly rozšířit ještě o další, jakési sekundární rysy, vystupují v jednotlivých rozvojových zemích s různou intenzitou do popředí. Přes všechny tyto obecné znaky, které mají ve větší či menší míře platnost pro veškerý „rozvojový svět“, jsou mezi rozvojovými zeměmi v úrovni jejich rozvoje nesmírné rozdíly. Nejvíce vynikají tyto rozdíly právě v ekonomické oblasti, která je právem považována za hlavní kritérium vývojové úrovně dané společnosti či země.

V ekonomické oblasti je stupeň zaostávání rozvojových zemí zpravidla vyjadřován výší národního důchodu připadajícího na osobu, přičemž se má za to, že — velmi obecně — 400 dolarů ročního důchodu na osobu představuje zhruba horní hranici. (Jsou samozřejmě výjimky, které tuto hranici překračují, jako například Kuvajt, Venezuela, Argentina atd.). Nelze tedy ani v otázce národního důchodu na hlavu postupovat mechanicky a generalizovat bez bližšího zkoumání. Například národní důchod na osobu je v Kuvajtu jeden z nejvyšších na světě, převyšuje národní důchod ve všech vyspělých západoevropských státech a je přibližně na stejné úrovni jako v USA. A přesto je Kuvajt rozvojovou zemí, neboť vykazuje všechny ostatní, pro tento typ zemí charakteristické rysy, včetně nespravedlivého rozdělování národního důchodu. Jsou však i méně markantní příklady jako třeba Argentina, kde činí národní důchod na hlavu kolem 600 dolarů, je tedy podstatně vyšší než například v KČDR, a přesto považujeme Argentinu za rozvojovou zemi a KČDR nikoli. Zde hraje právě důležitou úlohu třetí hlavní kritérium, o němž byla zmínka úvodem — výrobní vztahy a s nimi spojený způsob rozdělování národního důchodu. To ovšem nejsou typické příklady. Skutečnost vypadá tak, že jedna skupina zemí v severní Americe, v Evropě, Austrálii a Nový Zéland mají důchod na hlavu od 1.200 dolarů výše, zatímco u většiny afrických, asijských a latinskoamerických zemí s více než polovinou počtu obyvatel světa činí národní důchod na hlavu mezi 200—100 dolarů i méně.

Kritérium důchodu na osobu v rozvojových zemích je tak výrazné, že ukazuje chudobu těchto zemí. Rozdíly v peněžitém důchodu na osobu jsou ovšem jen přibližným měřítkem rozdílů v reálném důchodu a v životní úrovni. Proto má kritérium národního důchodu na osobu poněkud omezenou platnost. Rozdíl například 100 dolarů v národním důchodu na osobu mezi jednotlivými rozvojovými zeměmi může, ale nemusí být významný. Ani z obvyklých přehledů, v nichž jsou rozvojové země seřazeny v sestupujícím pořadí podle výše národního důchodu na osobu, není zřejmý skutečný stupeň různé úrovně v jejich zaostalosti a chudobě. I když tento ukazatel je velice významný, je přece jen jedním aspektem komplexního problému opožděného rozvoje. Definice pojmu rozvojové země, která by se opírala pouze o ukazatele národního důchodu na osobu, by byla nutně neúplná.

Jiný aspekt přístupu k pojmu rozvojové země je přechod od posouzení úrovně národního důchodu na osobu k míře jeho přírůstku. Skutečnost, že národní důchod na osobu je v rozvojových zemích podstatně nižší než v zemích vyspělých, nemusí ještě znamenat, že i míra přírůstku musí být nižší než ve vyspělých zemích. Část rozdílu v národním důchodu na osobu může být někdy prostě důvodem pozdějšího startu rozvoje. Ovšem většina běžných teorií o rozvojových zemích hovoří o stagnujícím, nebo dokonce klesajícím národním důchodu na osobu, nebo v nejlepším případě o podstatně pomalejší míře přírůstku než ve vyspělých zemích.

Tyto názory si získaly širokou podporu především z těchto důvodů:

1. odpovídají obecným pohledům na rozvojové země jako na uzavřenou tradiční společnost, setrvávající v primitivní izolaci;
2. jsou podporovány klasickou teorií o stacionárním stavu vyvolaném malthusiánským populačním tlakem na půdu;
3. jsou v souladu s převažujícími poválečnými, poněkud pesimistickými pohledy, v nichž převládají názory o neřešitelném circulu vicioso, o zaostalosti a nízkých

příjmech, jejichž důsledkem jsou nízké investice a nízká produktivita práce, což reprodukční proces nepodporuje, ale naopak brzdí.

Z toho všeho vykristalizovala na Západě dnes dost rozšířená, ale i u nás často uplatňovaná, jakási nová „ortodoxní teorie“, podle níž jsou rozvojové země v důsledku tohoto bludného kruhu odsouzeny k tzv. „nízké důchodové rovnováze“, z níž se mohou dostat pouze soustředěným velkorysým úsilím o rozvoj.

Je tedy otázka, zda národní důchod na osobu vyjádřený v penězích je opravdu spolehlivým kritériem pro stanovení stupně rozvoje dané společnosti či země. Abstrahujeme v této souvislosti od způsobu rozdělování národního důchodu — který do značné míry, jak jsme se pokusili ukázat, závisí na otázce výrobních vztahů. Srovnávání reálného důchodu v různých rozvojových zemích se může stát zdrojem značných omylů, protože jednotlivé země mají někdy velmi rozdílný stupeň inflace či dovozních omezení. Stanovený oficiální kurs národní měny není proto spolehlivou základem ke srovnání kupní síly jednotek různých národních měn. Totéž se nám projevuje při srovnání míry růstu reálného důchodu, kdy v průběhu sledovaného období mohou nastat značné změny v kupní síle národní měny vyvolané silnou inflací. Podobně jako u národního důchodu na osobu může například růst důchodu na osobu pod 1 % za období jednoho nebo dvou roků znamenat mnoho nebo i málo.

S touto výhradou je tedy celkový obraz hospodářství rozvojových zemí značně nejednotný. Přestože Latinská Amerika jako celek vykazuje největší míru přírůstku obyvatel, je růst národního důchodu na osobu v těchto zemích ve srovnání s vyspělými kapitalistickými zeměmi poměrně příznivý. Naopak v asijských rozvojových zemích je míra přírůstku důchodu na osobu nižší než ve vyspělých kapitalistických zemích, obdobně je tomu v afrických zemích, pokud jsou k dispozici příslušné údaje. V řadě rozvojových zemí se celkový národní důchod sice zvyšuje, ale ne víc než přírůstek počtu obyvatel. Jsou ovšem i takové země, jako například Filipíny, Mexiko, Portoriko a několik dalších, kde míra přírůstku důchodu na osobu činí v průběhu delšího období ročně 4—5 %.

To vše není nijak překvapující, neboť rozvojové země netvoří zdaleka homogenní celek. Některé asijské země se vyznačují silným populačním tlakem na své přírodní zdroje, kdežto jiné, především latinskoamerické země, jsou poměrně řídké osídleny a disponují dostatečnými přírodními zdroji. Některé rozvojové země jsou již desetiletí ovlivňovány ekonomicky i kulturně zvenčí, podléhají se větší či menší měrou na mezinárodní směně, jsou cílem investic apod., kdežto jiné země si zachovaly do značné míry tradiční izolovanou společnost. V těchto případech bývají rozdíly mezi velkými městy a venkovskými oblastmi v jedné zemi větší než rozdíly mezi rozvojovými zeměmi navzájem.

Nehledě k nepopiratelné skutečnosti, že ve svém celku jsou rozvojové země hospodářsky zaostalé ve srovnání se zeměmi vyspělými, je přece jen dosti odvážné tuto zaostalost a chudobu generalizovat, aniž specifikujeme typ rozvojové země, kterou sledujeme. Všeobecně přijatá generalizace, že rozvojové země se vyznačují nepatrným nebo vůbec žádným přírůstkem důchodu na osobu, je jistě správná, hlavně pokud jde o přelidněné rozvojové země. Je to nejdůležitější typ rozvojových zemí již z toho hlediska, že zahrnuje nejvíc obyvatel rozvojového světa, ovšem nikoli největší počet zemí. Zároveň však nesmíme připustit, aby teorie a z nich vyplývající praktické závěry, které mají platnost pro tzv. přelidněné rozvojové země, byly nekriticky přijímány a aplikovány na rozvojové země, jež nejsou vystaveny populačnímu tlaku. Z jiných než populačních hledisek, například z hlediska zeměpisného nebo z hlediska jejich počtu, nejsou tyto typy rozvojových zemí méně důležité. Místo pokusů vytvářet jednotnou teorii zahrnující všechny rozvojové země je mnohem účelnější a i prospěšnější hledat alternativní teoretické modely, které by odpovídaly různým typům rozvojových zemí.

Dále je třeba mít na paměti, že rozvojové země jsou nejen různého typu, ale nacházejí se i na různém stupni rozvoje. Je ovšem mnohem obtížnější rozlišovat různé stupně rozvoje, neboť k jejich posouzení je třeba zkoumat řadu kvantitativních, pře-

devším však kvalitativních faktorů. Ale i zde bychom se měli vystříhat toho, abychom teorie a praktické závěry, které jsou vhodné pro pokročilejší rozvojové země, uplatňovali v rozvojových zemích více zaostávajících, a naopak.

Za další znak zaostávání rozvojových zemí, a tím i za jedno z kritérií rozvojových zemí, je považováno stále rostoucí rozpětí národního důchodu na osobu mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi. Toto rostoucí rozpětí je skutečností i v těch rozvojových zemích, jejichž roční míra přírůstku důchodu na osobu převyšuje míru přírůstku ve vyspělých zemích. Rozhodující je vždy výchozí postavení a to je u vyspělých zemí podstatně vyšší. U tohoto rostoucího rozpětí jde v podstatě o dvě otázky: 1. o objektivní problém zaostávání a chudoby, které lze, s uvedenými výhradami, měřit podle absolutní úrovně národního důchodu na osobu; 2. o subjektivní problém nespokojenosti rozvojových zemí s nynějším ekonomickým stavem, který ještě zastiňuje toto absolutní měřítko. Vyjadřuje ještě existující nezpůsobilost dosáhnout uvažované ekonomické cíle, jak v oblasti individuální spotřeby, tak v oblasti veřejného sociálního pokroku, a je dále výrazem psychologického a politického úsilí o zvýšení národní prestiže a o získání rovnocenného postavení s vyspělými zeměmi.

Rostoucí rozpětí národního důchodu na osobu mezi rozvojovými zeměmi a zeměmi vyspělými by se snad dalo označit za jakési symbolické měřítko subjektivního stupně nespokojenosti rozvojových zemí, neboť neexistuje úzký vztah mezi ním a objektivně vyjádřitelnou úrovní zaostalosti a chudoby. Je zde jistá analogie s evropskou a i s naší historií. Chudší venkovské společnosti, jejichž tradiční společenská struktura se více zachovala, se zdají být méně nespokojeny se svým údělem než bohatší městská střediska se svými většími problémy přizpůsobit se nově na ně doléhajícím vnějším silám. Obecně z toho vyplývá, že nespokojenost s rostoucím rozpětím národního důchodu na osobu mezi rozvojovými zeměmi a zeměmi vyspělými se projevuje nejvíce v těch rozvojových zemích, jejichž celková úroveň je relativně vyšší, protože chápou a pocítují mnohem intenzivněji propast mezi vlastními zeměmi a zeměmi vyspělými.

Všeobecná zaostalost a chudoba, které jsou objektivním kritériem všech rozvojových zemí, nepředstavuje pouze jeden problém, ale celý komplex problémů, především objektivních. Nelze ovšem přehlédnout ani problémy subjektivní. Kromě již zmíněných, převážně ekonomických otázek je třeba vzít v úvahu celý komplex problémů rázu sociologického. Jde mimo jiné o kmenové, národní a společenské tradice, o náboženské tradice a předsudky apod., které všechny dohromady vytvářejí vážnou brzdu společenského a ekonomického pokroku a ztěžují, především z hlediska ekonomického, rozvoj výrobních sil.

Bylo by samozřejmě chybou posuzovat všechny tyto problémy rozvojových zemí z hlediska evropského, resp. z hlediska tzv. vyspělých společností. V ekonomické oblasti zdá se být toto hledisko do značné míry oprávněné, neboť dosud jsou vyspělé kapitalistické státy a vyspělé státy socialistické rozhodujícími silami světového hospodářství, do něhož jsou rozvojové země postupně zatahovány nebo se stávají jeho součástí z vlastního popudu. Snahou rozvojových zemí je dosáhnout v co nejkratší době úrovně dnes vyspělých zemí. Jinak však je tomu v oblasti kulturní a i sociální; zde je třeba vycházet z místních podmínek a napomáhat dále rozvíjet staré kulturní tradice a všechny kladné stránky dosavadního společenského života, aby se ze střetnutí různých civilizací rozvíjely jejich kladné stránky. Ani na jiných úsecích, jako jsou např. právní normy nebo zásady mezinárodního práva, by nemělo dojít k „evropeizaci“ rozvojových zemí, při nejmenším ne tam, kde se tyto normy či zásady dosud nezakořenily.

Souhrnně tvoří tedy rozvojové země jak z hlediska hospodářsky vyspělých kapitalistických zemí, tak i z hlediska všech socialistických zemí jistou samostatnou kategorii, avšak uvnitř této kategorie rozvojových zemí označených z motivů politických jako „třetí svět“ existují často podstatně větší rozdíly než uvnitř skupiny vyspělých kapitalistických zemí nebo socialistických zemí. Proto je přes řadu jejich společných znaků třeba velmi diferencovaného pohledu na kategorii „rozvojové země“, pohledu, který musí najít svůj výraz jak v teorii, tak i v praktickém přístupu.

Čím důkladnější a pečlivější bude náš přístup k jednotlivým rozvojovým zemím, tím hlubší budou naše znalosti, tím lépe budeme moci stanovit jejich jednotlivé typy. Tato znalost nám pak umožní v míře mnohem dokonalejší a podstatně spolehlivější než dosud upřesnit i pojem rozvojové země.